

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Жумалиев С.С.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СӨЗДҮК КУРАМЫНЫН ТАРЫХЫЙ КАТМАРЛАРЫ

Жумалиев С.С.

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ПЛАСТЫ ЛЕКСИЧЕСКОГО СОСТАВА
КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА**

S. Zhumaliyev

**HISTORICAL LAYERS OF THE LEXICAL COMPOSITION
OF THE KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 811.512.154. (575.2)(043.3)

Бул макалада кыргыз тилинин сөздүк курамы жана анын тарыхый жактан калыптанышы, кыргыз тилинин өнүгүүсүнүн соңку жаңы доорунда баюу булактары жана ички мүмкүнчүлүктөрдүн эсебинен пайда болгон тарыхый катмарлар изилденет. Башкача айтканда, кыргыз лексикасындагы байыркы алтай катмарына, түрк тилдерине тиешелүү болгон орток катмар, кыргыз жана алтай тилдерине тиешелүү болгон орток лексикалык катмарлардын курамындагы дене мүчө, тууганчылык, курал жана жабдык, үй буюмдары, кийим-кечек, флора, фауна, өң-түс, мезгил, кыймыл-аракет, убакыт жана башка аталыштарга байланышкан сөздөрдүн лексикалык топтору менен сан атооч, сын атооч, ат атооч, этиш, тактооч сөздөр дагы стратификацияланат. Ошондой эле, кыргыз тилинде сөздүк курамдын тарыхый жана лексикалык катмарларын түзүп турган сөздөрдүн тобу белгиленет.

Негизги сөздөр: сөздүк курам, лексика, тарыхый катмар, лексикалык кор, стратификация, лексикотематикалык топ, сөз жасоо, сөз өзгөртүү, түрк тилдери, семантика.

В данной статье исследуется лексический состав кыргызского языка и ее историческое формирование, также источники обогащения в новой эпохе развития кыргызского языка и исторические пласты, сформированные внутренними ресурсами. Другими словами, стратифицированы древнеалтайский пласт в кыргызской лексике, а также лексические группы слов, относящиеся к общим лексическим пластам тюркских и кыргызско-алтайских языков, относящиеся к названиям частей тела, родства, оружия, предметов быта, одежды, флоры, фауны, цвета, времени, названиям движения, времени и существительные, прилагательные, местоимения, глаголы, наречия и так далее. А также, выделены группа слов, составляющий исторический и лексический пласты лексической структуры языка.

Ключевые слова: лексический состав, лексика, исторический пласт, лексическая база, стратификация, лексикотематическая группа, словообразование, модификация слов, тюркские языки, семантика.

This article examines the lexical composition of the Kyrgyz language and its historical formation, sources of enrichment in the new era of the development of the Kyrgyz language and historical layers formed by internal resources. In other words, the Old Altai

stratum in the Kyrgyz vocabulary has been stratified, as well as groups of words related to the common lexical strata of the Turkic and Kyrgyz-Altai languages, related to the names of body parts, kinship, weapons, household items, clothing, flora, fauna, color, time, movements, tenses and nouns, adjectives, pronouns, verbs, adverbs and so on. And also, a group of words that make up the historical and lexical layers of the lexical structure of the language are highlighted.

Key words: lexical composition, vocabulary, historical layer, lexical base, stratification, lexical-thematic group, word formation, word modification, Turkic languages, semantics.

Кыргыз тилинин сөздүк курамы лексикалык жактан көптөгөн тарыхый катмарлардан куралган. Анда байыркы алтай доорунан баштап шумер, хун, түрк, байыркы, орто, соңку доорлордогу катмарлардан тартып, монгол, кытай, иран, араб, орус тилдеринен кирген сөздөрдүн лексикалык катмарлары бар. Бул маселелерди бир макалалык изилдөөдө камтууга мүмкүн эмес. Ошондуктан соңку жаңы доордогу тарыхый катмарларды изилдөөгө гана көңүл бурабыз. Кыргыз тилинин өнүгүүсүнүн соңку доорунун (XIX, XX, XI) лексикалык курамынын баюусу иран, араб, орус ж.б. тилдерден лексикалык кабыл алуулардын эсебинен гана жүрбөстөн (сырткы), тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүн туура пайдалануунун негизинде да жүзөгө ашырылган. Андай ички мүмкүнчүлүктөргө кыргыз тилинин байыркы мезгилдерден бери келаткан сөздөрдүн байыркы кору, уюткусу катары кызмат кылган алтайлык катмар, жалпы түрк тилдерине тиешелүү төл сөздөрдүн катмары, түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобуна тиешелүү орток сөздөрдүн катмары база болуп берген. Алар өз кезегинде Теңиртоо аймагындагы кыргыздын сөздөрүндө сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү ички булактар катары кызмат өтөп келе жатат. Ошондой эле кабыл алынган сөздөрдөн кыргыз тилиндеги сөз жасоонун үлгүлөрүнө салып сөз жасоо жана сөз өзгөртүү жолдорун дагын ички булактарга кошуп караса болот. Стратификация методу аркылуу кыргыз тилинин өнүгүүсүнүн ички

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 4, 2021

мүмкүнчүлүктөрүнүн тарыхый катмарларын төмөнкүдөй лексикалык катмарларга ажыратабыз:

1. Түрк тилдеринин өзүнө тиешелүү лексика. Өздүк лексиканын бул тобу ич ара алтай катмары, жалпы түрк катмары, тилдердин кыргыз-кыпчак тобуна кирүүчү алтай менен кыргыз тилдерине (сибир тилдерине) тиешелүү катмар, накта кыргыз катмары деген бир нече топтордон турат.

1.1. Кыргыз лексикасындагы байыркы алтай катмарына тиешелүү сөздөр. Бул жерде алтай тобундагы түрк-монгол, тунгус-манжур тилдеринде ар кандай тыбыштык варианттарда жолуга берчү сөздөрдүн арасынан табылган фактылары гана көрсөтүлөт:

Дене мүчөлөрүнүн негизги аталыштары: кырг., алт., каз., азер., башк., к.калп., кум., тув. *бел*, уйг. *бэл*, хак. *пил*, түркм. *бил*, як. *бишл*, бур. монг. *бэлху-ухэ(н)*, монг. *бел* (тоонун боору); алт. *бөрөк*, тува. *бүүрек*, хак. *пүүрек*, ног. *бөйрек*, кырг. *бөйрөк*, к.калп., кум. *бүйрек*, каз. *бүйрек*, өзб. *бүйрэк*, түркм. *беврек*, жазм. монг. *бегере*, бур. монг. *бөөрө*; *желке* (жилкэ, йэлкэ, елке, елкэ), кырг. *жүрөк*, түркм., өзб. ж.б. *йүрэк*, жазм. монг. *жирукен*, бур. монг. *зуурхэ(н)*; алт., башк., каз., к.калп. кырг., ног., тат. *кабырга*, кум., түрк. *кабурга*, уйг. *кобу(р)га/кову(р)га*, өзб. *ковурга*, аз. *габырга*, түркм. *гапырга*, хак. *хабырга*, монг. *хавирга*; кырг., алт., орх., каз., өзб. *кан*, түркм. *гаан*, як. *хаан*, бур. монг. *хана*, көз (*кос*, *кус*, *көс*, *күз*, *гөз*, *гоьз*, *коьз*, *күз*, *куз*), кырг., каз. *маңдай*, түркм., өзб. *маңлай*, башка түрк т. *маңглай*, *маңгай*, бур. монг. *маңлай*; кырг. *мүчө*, түрк. *мүче*, каз. *мүше*, бур. монг. *мусэ*; *мыйык* (*мыйыкь*, *мыек*, *мийик*, *мыймыкь*, *бийик*, *бытык*), кырг. *омуроо*, каз. *омурау*, жазм. монг. *омургу(н)*, аз. монг. *омруу*; кырг., алт., монг. *сөөл*, каз. *сүйел*, өзб., түркм. *сиңил*; кырг., алт. *таман*, каз., башк., к.калп., ног., түрк, хак. *табан*, уйг. *тапан*, чув. *тупан*, өзб. *товон*, түркм. *дабаан*, азер. *дабан*, бур. монг. *табгай*; *тизе*(*тизе/тезе*, *дзе*, *тизза*, *тиззэ*, *диз*, *дыз*, *тиз*, *тез*, *тис*, *тискек*); кырг., алт. *томук*, каз. *тобык*, бай. уйг. *товык*, түрк. *толук*, жазм. монг. *тойиг*; Мындай аталыштардын катарына *алакан* (алга, алага, альхан, аликан), *бакалоор* (бахлур, багалзуур), *бой* (бийе, бой), *булчуң* (бульчын, булчин), *бүйлө* (бүйл, мүйлэ), *далы* (дал), *жал* (дел, дэл), *жэлин* (дэлэн, делн), *жудурук* (йудрук, жудырык, йодырык, чудурук, нузурук, сутурук, нудрм, нударга), *карек* (харх, харц, хараа), *каңшаар* (хоншоор, хоңшар), *кары* (гары), *кежиге* (гиге), *керчөө* (керсн, херсэн), *көмөкөй* (көгемей, хөөмий), *кулку* (хулугу), *саамай* (самай, хамай), *сөөм* (сөйем, сүйем), *тамыр* (тамир), *таноо* (танага), *таңдай* (танглай, таңглав, таалай, таңалай), *чечекей* (цецге,

цецгий), *чыканак* (чаганак, шыганак, чыганах, тогонох, шене, чанчак, шынтак), *шили* (шил, шэлэ), *шыйрак* (сыйрак, сирак) ж.б. кошууга болот.

Тууганчылыкка байланыштуу сөздөр: кырг., каз. *абысын*, кырг. *абысын-ажын*, монг. *авсан/ажын*; кырг. *кайын*, монг. *кадым/хадам/хазан*; кырг. *бала-чака*, монг. *цага*; кырг., каз., алт. *ага*, түрк. *аага*, бур. монг. *аха*, монг. (халх) *ахха*, кырг., каз. *агай*, монг. *ахай*; кырг., каз. түрк. *бажа*, бай. уйг. *пажса*, азер. *бачанаг*, бур. монг. *база*; кырг., алт. *бөлө*, каз. *бөле*, бур. монг. *бүле*; кырг., алт. *жээн*, каз. *жиен*, өзб. диал. *жийен*, бай. уйг. *йегин*, түрк., түркм. *йэген*, жазм. монг. *жиге*, халх. *зээ*. *Балдыз*, *жезде* (жизне), *жээнчер*, *жеңе* (жинги), *катын-калач*, *куда* (кода), *кудагый* (кодагый), *төркүн*, *эже*, *эне* кырг. *эр*, монг. *эр/эре* сөздөрү да ушу катмарга кирет.

Куралдар менен үй буюмдарынын аталыштары: кырг., каз., өзб. *балта*, бур. монг. халх. *балта*, түркм. *палта*, алт. *малта*; кырг. *босого*, монг. *Босуга/босоо*; кырг. *бургу*, каз., түркм., бур. монг. *бургы*, өзб. *бурау*; кырг. *бүлөө*, бур. монг. *булүү*, түркм. *билеги*, жазм. монг. *билегу*; кырг. *жебе*, монг. *жебе/жибе/зэв*; кырг. *каалга*, монг. *кагалга*; кырг., алт., каз. *капкан*, түркм. *капан*, бур. монг. *хабхаа(н)*; кырг. *кашаа*, монг. *хашин*; кырг. *кийиз*, монг. *хивис*; кырг. *көгөн*, монг. *көгне/хөгне*; кырг. *көнөк*, монг. *хөнөг*; кырг. *мурунтук*, монг. *бурунтаг*; кырг. *нокто*, монг. *нокту/ногт*; кырг. *сабаа*, монг. *саваа*; кырг. *така*, монг. *тах/така*; кырг. *тегирмен*, каз. *дийирмен*, түркм. *дегирмен*, жазм. монг. *тегерме*, бур. монг. *тээрме*; кырг. *темене*, монг. *тебене /тэвэн*; кырг., каз., өзб., түркм., монг. *тор*; кырг. *тулга*, монг. *тулга/н*; кырг. *туурдук*, монг. *туурга*; кырг. *чычала*, монг. *цуцал*; кырг. *шибеге*, монг. *шөвөг*; кырг. *шири*, монг. *шир/сири*.

Жаныбарлар жана аларга байланыштуу аталыштар: кырг., түрк, өзб., алт., каз. *айгыр*, бай. уйг. *адгыр*, хак. *аскыр*, як. *атыр*, монг. *ажирга*, бур. монг. *азарга айгыр* (*айгир*, *айгир*, *адгур*, *адырга*, *азырга*); кырг., каз., орх., бай. уйг., түркм. *бука*, бур. монг. *буха*, монг. *буга*, маньч. *буха/буху*; кырг., каз., *буура*, бур. монг. *буура/буйра*, бай. уйг., өзб. *бугра*; кырг., түрк., каз. *теке*, бур. монг. *тэхе*, чув. *таки*; кырг. *бото*, каз., түркм., бай. уйг. *бота*, бур. монг. *ботого(н)*. *музоо музоо* (*бозау*, *бузау*, *бузов*, *бызау*, *бузок*, *бузгаг*), *өгүз* (*үгез*, *өгиз*, *үгез*, *хукиз*, *өкүз*, *вакар*), *эчки/кечи*, *аң*, *арстан*, *ат*, *аргымак*, *атан*, *бодо*, *бото*, *бөкөн*, *бугу*, *жайра*, *жейрен*, *жорго*, *илбирс*, *ирик*, *инген*, *инек*, *ит* (*ийт*, *күпек*), *кой*, *кочкор*, *кунан*, *кунажын*, *күзөн*, *мечин*, *музоо*, *өгүз*, *серке*, *субай*, *суусар*, *тайлак*, *уй*, *эчки* өндүү сөздөр дагы ушу сыяктуу болуп, түрк, монгол, тунгус-

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 4, 2021

манчжур тилдерине ар кандай даражада таралган.

Тамак-аш аталыштары: айран, бал, бозо, көрөңгө, курут, саамал;

Флоранын аталыштары: буурчак, мурч, арпа, алма (олма, элма, алмила), бадал, буудай (будай, бодай, бугдай), буурчак, бута/бадал, өлөң, караган, бута, чырканак, чечек; кайың (кайын, гайын, кайин, кейин, кайн, хуран), карамык;

Кийим-кечектин аталыштары: малакай, кементай, мээлей, жака, жегде;

Үй-жайдын, буюм-теримдердин аталыштары: айыл, аргамжы /аркан, босого, жаа, жебе, канжыга, кашаа, кереге, кемеге, коломото, көнөк, найза, нокто, сабаа, саадак, сүмбө, табак, тулга, туулга, туурдук, үкөк, чылбыр, шырдак/шырдамал, элек;

Металдын аталыштары: алтын, жез, болот;

Өң-түстүн аталыштары: ала, боз, булаңгыр, буурул, көк, кула, күрөң, сары, чабдар;

Мезгилдин аталыштары: караңгы, таң, түн, чак, эрте;

Аралык аталыштары: алыс, ары, арты, жуук, төтө;

Ландшафт-рельеф: аймак, арал, бел, бөлтөк, булак, талаа, чоку, чыйыр;

Жаратылыш кубулуштары: булаңгыр, деңиз, жут, кыроо, муз, теңир, тозоң, толкун, чагылган;

Кыймыл-аракет: ал, алыста, аңда, бөкчөй, быч, дегде, же, жүдө, ирме, ич, кара, кат, каңда, корголо, коро, кура, кутур, моко, ныгыр, ойло, оро, өт, өс, сонурка, төөнө, төрө, чак, чирке, чуркура, ыргы;

Ат атоочтогу окшоштуктар: мен/би, сен/чи, биз/бид, өзүн/өөрийин, бүт/бүгд, кайда? /хаа?, ким?/хэн?

Сын атоочтук сөздөр: аксым, бүкүлү, бүкүр, бүтүн, бүркөк, жайдак, жалкоо, жоон, катуу, кашаң, көңдөй, курч, олоң (чач), өтө, сейрек, сергек, сокур, сонун, субай, тегиз, тең, терс, чийки, чыйрак, чылгый/чылый, шылуун;

Тактоочтук сөздөр: бачым, белең, дагы, өйдө, серүүн, улам, чогуу ж.б. аталыштарыны ареалдары ушу сыяктуу көрүнүштөргө ээ.

1.2. Түрк тилдерине тиешелүү орток лексика.

Түрк тилдери түпкү теги жана типологиялык белгилери боюнча алыскы тектештик абалындагы алтай тилдерине караганда өз ара жакын тектештик абалында турган аглютинативдүү тилдердин тобунан болуп эсептелет. Аларды ич ара жакындатчу белгилерин негизги сөздүк фондунун эң байыркы алтайлык катмары менен кошо жалпы түрктүк, же алардын көбүнө таралган, же локалдык мүнөздөгү төл сөздөрдүн тобунан табууга болот. Алар

фонетикалык түзүлүшү жана кээ бир сөздөрдүн семантикасы боюнча өз ара айырмаланбаса, грамматикалык категориялардын формалары менен семантикасы жагынан бири бирине негизинен дал келет. Бирок «жалпы түрк тилдерине тиешелүү орток лексика» деген түшүнүктүн бул жерде шарттуу экенин эске алуу керек, анткени алардын көбүнүн ареалы локалдык көрүнүштөргө ээ, б.а., түрк тилдеринин баарына таралбай, алардын айрым бөлүктөрүндө гана маселен, карлук-уйгур тобундагы, же кыргыз-кыпчак тобундагы, же огуз тобундагы, же кыпчак-огуз тобундагы, же кыргыз-кыпчак-карлук тобунда, же сибир тобунда, же кыргыз-уйгур тилдеринде, же кыргыз-тоолуу алтай ж.б. тилдерде жолугат. Андай белгилерине карабастан аларды биз жалпы түрк тилдерине орток лексика деген топко кошуп карайбыз. Анткени кыргыз эли, анын айрым уруулары байыркы мезгилдерде сибир (кыргыз) тобундагы элдер менен, орто доордо кыпчак менен огуз, тоолуу алтай жана уйгур тилдери менен, жаңы доордо карлук-уйгур тобуна кирүүчү өзбек тили жана анын диалектилери, ошондой эле казак тили менен байланышта болгон. Ошондой байланыштардын натыйжасында, азыркы кыргыз тилинин сөздүк курамында байыркы сибирдик катмар, огуз-кыпчактык катмар, кыргыз-кыпчактык же тоолуу алтайлык катмар, уйгурлук, өзбектик жана казактык катмарлар жолуга берет. Мына ошондой лексикалык катмарларды лексика-тематикалык төмөнкүдөй топтордон байкоого болот (Бул жерде түрк тилдеринде жолугуучу тыбыштык варианттардын белгилүү болгондору гана кашаанын ичинде берилип, калгандары кыргыз тилиндегидей формаларда көрсөтүлдү):

Дене мүчөлөрүнүн аталыштары: арка (арга, арха, оорга, орка), аяк (айаг, азах, атак, ура, оёк), балтыр (белтир, балдыр, болдир, палтыр), бармак (бармаг, бармакь, пармак, тарбах), баш (бас, бош, пус, пас), бет (бит, пит), билек (білек, билек, билак, белэк, белек, пілек), боор (буур, баар, паар, быар, багыр, багир, бегир, баур, бавур, певеер), бут (пуг, бот, буут), жүн (жун, йүң, йон, нүн), ийин (иін, иин, йениң, эгин/чигин, чийин, инъни, иңбаш), ичеге (ичеге, ичек, ичак, ишек, ішек, шек, эчеге, эчак, эчэк, эсэк), кабак (габак, капак, гапаг, хупах), канат (къанат, конот, ханат, кынат, ганад), каптал, карын (гарын, карин, корин, керин, хырын, харын, хырам), каш (гаш, хаас, кош, кас), кирпик (керпек, керфек, кирбик, киприк, кірпік, кірбік, хырпык), кол (гол, кул, хул, хол, ел, эл), көз (кос, қус, көс, күз, гөз, гөвз, коьз, күз, күз), көт, куйрук (қуйрық, кудурук, кутурук, хузурух, гуйруг, койрок, қойрық), кулак (кьулакь, кулок, фулак, гулаг, колак, кулгаах, хылга, хулах), моюн (мойын, муйын, бойун, боюн, буйин,

мой, мый), *мурун* (морон, мүрын, бурын, бурун, пурун, борын), *мурут* (мүрт, бурут), *муун* (буун, бувун, буын, бувун, богун, бугин, быуын), *мүйүз* (мүйіз, мөйез, мыйыс, мөгез, мөгөз, мугуз, мүнүз), *мыйык* (мыйык, мыек, мийик, мыймык, бийик, бытык), *мээ* (мее, ми, мии, мие, мия, мице, миме, мый, мэйн), *ооз* (аас, оос, ооз, ауыз, авуз, ағыз, оғыз, еғиз), *өпкө* (өкпе, өкпе, өпкө, үпке, упка, өпке, өпге), *сакал* (сагал, сагал, сагал, сокол, сухал, сал, хакал), *сөөк* (сүйек, сүйек, сөөк, сүбек, сөжк, суяк, сөңк, сүңк, унуох), *тамак*, *тамыр*, *тери*, *тил* (дил, дил, дыл, тел, тыл), *тиш* (теш, тис, тис, тиис, диш, чиш), *төш* (дөш, төс, туш, түш, түөс), *тумшук* (тумсух, тумсык, түмсык, томшык, тумус, тумчук, думчук), *туяк* (туях, тояк, туяк, туёк, туюг, тойнак), *түк* (дүк, түү), *тырмак* (тырнак, тирнак, тирнок, тирмок, тыргак, тыргах, тыңырах, дырнак, дырнак), *чач* (чач, чэч, чоч, соч, сач, сас, шаш), *эрин* (ерин, ирен, ирін, эрен), *эт* (эьт, ит, үт).

Тууганчылыкка байланыштуу сөздөр: *аба* (байке, ага, агай, ака, эка, абый, абый), *апа* (апай), *ата*, *ата-бабалар*, *ата-эне* (ата-ана), *байбиче* (байбише), *бала*, *жезде* (жизне), *жеңе* (жиңги), *жээн* (жиен, йеген), *уни* (іні, ука, ачы), *кайнага*, *кайната* (каената), *кайнене* (кайнана), *кайни*, *карындаш* (кардаш, кардеш, гардаш), *катын* (гадын, хатын, хотин), *келин* (келін, гелін, килен, кэлин, кэлэш, каллиг), *күндөш* (күндес, күндөш, гуни, көнө), *өгөй* (үги, угай, үгэй, өкэй, үвей, өвей), *өгөй ата* (үги ата), *өгөй эне* (үги ана), *күйөө* (күйсү, кияв), *кыз*, *сиңди* (сиңли, сиңил, сиңил, сәңле, һенде, сыйын, йамак), *сөөк*, *тайгата*, *таене*, *таеке* (дайы), *токол* (тукал, токал), *тууган* (туган), *бир тууган* (бир туган), *уул* (ул, оол, огул, угыл), *эне*, *эр* (ир). Булардын *баба*, *апа*, *күйөө*, *карындаш*, *сиңди*, *эне* сыяктуу айрым аталыштардын маанилери түрк тилдеринде бирдей эмес болгондуктан, алар боюнча өз ара айырмачылыктар байкалат.

Заттардын, металдардын аталыштары: *баткак*, *балчык*, *жер*, *жыш*, *коло*, *көл*, *өзөн*, *суу*, *тоо*, *таш*, *темир*, *калай* (калай, калау), *коргошун* (коргасин, коргасын), *көмүр* (көмир, комур), *кум*, *саз*, *сай*, *чер*, *чоюн*, *шагыл*.

Асман телолорунун аталыштары: *күн*, *ай* (ау, ой), *жылдыз*, *алтын казык* /*темир казык*, *жетиген*, *үркөр/үлкөр*, *таңкы жылдыз*.

Убакыттын аталыштары: *таң*, *эрте* (ерте, ертэ), *түн*, *күн*, *кеч*/кеш.

Жаныбарлардын аталыштары: *арстан*, *ат* (от, ут), *балык* (балыг, балик, балік, балук, белік, пула), *бөрү* (бөри, бөрі, курт), *бугу*, *бүркүт*, *бээ* (біе, бейэ), *жолборс*, *жорго* (жорга, йорга, дьорго, ёрга, юрга, йүргүк, сарха), *жору*, *жылан*, *жылкы* (дбылки, йулку, йилки, йылкы, илхы, елкы),

жөргөмүш, *карга*, *кой* (код, куй, гоюн, койун, коі, коін, коуін, коуін), *козу* (козы, гузу, кузу, кузи, коза, гузы), *короз* (хораз, хорох), *кочкор* (кочнар, кучкар, кошкар, кучкор, кочкар), *курт*, *куш*, *күчүк*, *сыйыр* (сугур), *тай* (той, тау, дайча), *теке* (текэ, тэкэ, така), *тоок* (таук, таоһ), *төө/түйе*, *деве*, *уй* (уд, уш), *чортон* (сортан, чуртан, суртан, сартган, шортан), *чымчык*.

Флора аталыштары: *агач* (жыгач, агас, ёгоч, йагач, йывас), *жемиш*, *жыш*, *карагай*, *карагат* (гарагат, каракат, карлыган), *кожогат*, *кызылгат*, *от*, *ормон*, *диал. пычан* (печен), *тал*, *тикен*, *токой*, *чийе*, *чөп*, *эмен* (имен, имэн, юман). Булардын ичинен *бүлдүркөн*, *карагай*, *чие* дегендер семантикасы боюнча айырмаланышат.

Жер иштетүүгө байланыштуу аталыштар: *буурусун* (букуса, амач), *аштык* (ашлык), *буурчак* (борчак), *кендир* (киндер), *машак* (башак), *орок* (оргок, урак), *сулу* (солы), *таруу* (тары, тарыг), *тырмоок*, *тырма*, *эк* (ек, эк, ак), *эгин* (егін, экин, иген), *эгиш* (икмек), *урук* (орлык), *ж.б.*

Оокат-аш менен суусундуктун аталыштары: *арак*, *атала*, *ботко*, *көжө*, *көмөч*, *кымыз*, *сүт*, *талкан*, *токок*, *умач*, *ун*, *эт*.

Кийим-кечектин аталыштары: *жең*, *жоолук*, *ийне*, *калпак*, *кап*, *колпак*, *көйнөк*, *кур*, *теллек*, *тон*, *топчу/түймө*, *чачпак*, *чокой*, *чарык*, *ыштан*, *этек* *ж.б.*

Буюм-теримдердин аталыштары: *айры*, *бычак* (бічак, пышак), *жүк*, *жаргылчак*, *казан*, *кап*, *калбыр* (галбыр), *капчык*, *камчы*, *кашык* (кошик, касык), *кийиз* (гийис), *ок*, *тарак* (таргак), *тегирмен*, *уй*, *чапкы/чалгы*, *чий*, *элек*, *ээр* *ж.б.*

Курал-жарак менен жоо кийимдеринин аталыштары: *айбалта*, *канжар*, *кылыч*, *мылтык*, *ок*, *калкан*, *чопкут*, *чочмор/чокмор* *ж.б.*

Сан атоочтордун аталыштары: *бир*, *эки* үч, *төрт*, *беш*, *алты*, *жетти*, *сегиз*, *тогуз он*, *жыйырма*, *отуз кырк*, *элүү*, *алтымыш*, *жетимиш*, *сексен*, *токсон жүз*, *миң* *ж.б.*

Сын атоочтор: *ак*, *аксак*, *ачуу*, *балчык*, *жакишы*, *жаман*, *жашыл*, *жумиак*, *жылуу*, *ириң*, *кара*, *катуу*, *кичине*, *көк*, *кызыл/кырмазы*, *күчтүү*, *кыска*, *куба/кула*, *түз*, *ийри*, *оор*, *сары*, *сасык*, *семиз*, *суук*, *тайыз*, *таттуу*, *таштак*, *узун*, *чоң*, *ысык* *ж.б.*

Ат атоочтор: *мен*, *сен*, *ал/ол*, *биз*, *сиз*, *өз*, *алар*, *бу/бул*, *ушу*, *ошо*, *ким*, *не/эмне*, *канча*, *нече*, *качан*, *кайсы* *ж.б.*

Буйрук этиштер: *ал*, *айт*, *ат*, *бар*, *бер*, *жат*, *же*, *ич*, *кат*, *кал*, *кел*, *кет*, *кир*, *тап*, *теп*, *чык* *ж.б.*

Тактоочтор: *аз*, *ач*, *бат*, *бүгүн* (букун, бусхун), *жай*, *илгери*, *кайра*, *көп*, *мурун* (бурун) *ж.б.*

1.3. Кыргыз-алтай тилдерине орток лексика.

Кыргыз тилине түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобуна кирүүчү тоолуу алтайлыктардын (анын түштүк диалектиси) тили азыркы учурда эң жакын тектештик абалында турат. Ошондуктан, бул эки тил фонетикалык жана грамматикалык бир топ белгилери боюнча башка түрк тилдерине караганда бири бирине өтө жакын. Лексикалык курамында да коңшулаш казак, өзбек тилдеринде жок, бирок алтай, хакас, тува, тилдеринде жолугуучу *таан, таар, темене, шибеге, чуркура, бачым, кокуй, топчу, чурка, таң* «билбейм», *шүк* «акырын, тынч», *тебетей, мээлей, жоолук, жууркан, кур* сыяктуу ж.б. сөздөрдүн катмары колдонулат. Эгерде бул сөздөр Орто Азия аймагында пайда болсо анда алар ошол аймактагы казак, өзбек, жана уйгур менен кыргыздын ичкилик урууларынын сөздүк курамынан да жолугууга тийиш болучу. Ошондуктан мындай аталыштарды ичкиликтен башка кыргыз урууларынын Теңиртоо аймагына келгенге чейинки, Тоолуу Алтайдын түштүгүндө турган мезгилинде жаралган жалпылыктар деген Б.М. Юнусалиевдин пикири туура. Аларды, т.а. Тоолуу Алтайда пайда болгон азыркыдай сөздөрдү аркалык кыргыздары Теңиртоого кошо ала келишип, аларды күнү бүгүнкүгө чейин өздөрүнүн сөздүк курамында активдүү колдонуп келе жатышат. Кыргыз жана Тоолуу алтайлыктардын сөздүк курамында белгиленген *чыйкан* «чыйкан», *эш* «жолдош, коштоочу» сөздөрү дагын ушул сыяктуу тоолуу Алтай мезгилинде пайда болгон. Тоолуу алтайлыктардын сөздүк составындагы сөздөр менен азыркы кыргыз тилинин сөздүк курамындагы окшоштуктар мындан да көп болушу мүмкүн. Себеп дегенде, алар кыргыз тилиндеги сөздөрдөн тыбыштык жагынан гана анча-мынча айырмаланбаса, көбүнүн тыбыштык турпаты жана семантикасы боюнча эч айырмаланбайт. Мындай сөздөр Тоолуу алтайлыктардын сөздөрүнүн көбү азыркыга чейин кыргыз тилинде ошол маанилеринде колдонулуп келет, азыраак бөлүгүнүн (*какай, кыл, кырчын, нөкөр, өргөө, сүр*) маанилери эскирип сөздүк курамыбыздын пассивдүү катмарынан орун алды, дагы бир бөлүгүндө семантикалык жылыштар (*аба, агар, азык, алт, арачы, аш, бел, карлыгаш, кочкор, көбөгөн, көктө, тегенек, тепкич, тепши, тьас, үр, чана, эзендеи*) пайда болду, дагы бир жоон тобуна жаңы маанилер

(*бура/буура, жазы, йалбак, дьарык, дьыш, ирбис, йаак, йагала, йарыш, йе, йорт, йыл* (этиш), *кадуу, кап, карба, карчыга, кат, каш, кезек, кеч, кижги, кир, кут, мал, өксө, сабак, сырт, тас*) кошулуп, семантикалык кеңейүүлөр жаралды. Булар менен кошо Теңиртоо аймагына келгенден кийинки кыргыз тилинин сөздүк курамында сакталып калган байыркы алтайлык, жалпы түрктүк жана кыргыз-кыпчактык катмарына карлук-өзбектик сөздөр, ошондой эле араб-иран катмары жана орус тилинин (жана ал аркылуу башка тилдерден кирген) көптөгөн сөздөрү кошулду.

Ошентип, кыргыз тилинин сөздүк корундагы Теңиртоолук кыргыз тилинин сөздүк курамы Тоолуу Алтайлыктардын жана Енисейлик байыркы кыргыздардын сөздүк курамынан ушул жагынан (орус тилинен кирген сөздөрдү кошпогондо) бир топ айырмачылыктарга ээ болуп калган. Демек, кыргыз тилинин өнүгүүсүнүн соңку доорунун лексикалык курамынын баюусу сырткы тилдерден лексикалык кабыл алуулардын эсебинен гана жүрбөстөн, тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүн кенири пайдалануунун негизинде да жүзөгө ашырылган жана мындай ички мүмкүнчүлүктөр катары кыргыз тилинин байыркы мезгилдерден бери келаткан сөздүк курамынын байыркы кору катары кызмат кылган алтайлык катмар, жалпы түрк тилдерине тиешелүү төл сөздөрдүн катмары, түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобуна тиешелүү орток сөздөрдүн катмары негиз болуп берген. Андыктан бул маселе келечекте комплекстүү кенири изилдөөнү талап кылат.

Адабияттар:

1. Баскаков Н.А. Диалект лебединских татар-чалканцев (куу-кижи): грамматический очерк, тексты, переводы, словарь. - М., 1985.
2. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. - М., 1962.
3. Юнусалиев Б.М. Кыргызская лексикология. - Ф., 1959.
4. Жумалиев С.С. «Манас» эпосунун лексикасынын хронологиялык стратификациясы. - Б., 2015.
5. Жумалиев С.С. «Манас» и Чынгыз Айтматов: связь исторической реалии в истории, языке и литературы (Хронологическая стратификация эпоса «Манас»). / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2019. №. 5. С. 212-217.
6. Жумалиев С.С. Алтайская теория: лексические параллели в кыргызском и монгольском языках. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 5. С. 128-132.